

[en](#) [cz](#)

Strukturální metody v současné sémantice

Otto Ducháček

[Rozhledy]

[\(pdf\)](#)

Структурные методы в современной семантике / Méthodes structurales en sémantique d'aujourd'hui

I. Zájem o sémantiku, jak lexikální, tak i gramatickou, v poslední době stále vzrůstá, protože se poznává její důležitost při řešení různých problémů, a to nejen lexikologických, lexikografických, gramatických a stylistických, ale i psycholingvistických, psychiatrických [1] a v posledních letech zvláště problémů týkajících se strojového překladu, resp. algebraické lingvistiky.

O problematice strojového překladu se tu nebudeme šířit, protože je čtenářům našeho časopisu známa. Domníváme se však, že je na místě konstatovat, že tzv. tradiční metody sémantického bádání [2] se pro potřeby strojového překladu nehodí, a to zejména proto, že nezdůrazňují v dostatečné míře analýzu významu lexikálních jednotek v sémě (základní a dále nedělitelné složky), zabývajíce se více vztahy lexikálních jednotek jako celků. Ukázalo se tedy, že pro strojový překlad bude nejvhodnější vypracovat strukturální sémantickou metodu obdobnou strukturální metodě pražské školy. Zvláště tento cíl sledují badatelé američtí, ale i někteří lingvisté evropští.

V tomto přehledu budeme zvláštní pozornost věnovat zejména lingvistům sovětským a francouzským.

II. Z prací **amerických** lingvistů si všimneme jen stručně známého článku J. J. **Katze** a J. A. **Fodora** *The Structure of a Semantic Theory*. [3] Srovnáváním schopností mluvčích se schopnostmi stroje se autoři snaží dojít k tzv. sémantickým pravidlům, která promítají omezený počet vět, s nimiž se mluvčí dosud setkal, do nekonečné řady vět příslušného jazyka a umožňují pochopit každou větu z nekonečného počtu vět, které je v daném jazyce možno utvořit, poznat její případnou sémantickou nesprávnost (nesmyslnost) nebo dvojznačnost a stanovit její možné parafráze gramatické (např. vyjádření pasívní vazbou) i lexikálněsémantické. Protože jde Katzovi a Fodorovi především o potřeby strojového překladu, dospívají k názoru, že úkolem „sémantické teorie“ [4] je zkoumat schopnosti mluvčích vytvářet věty, chápat slyšené věty, postihovat jejich abnormálnost nebo mnohoznačnost, s pomocí

kontextu nebo situace tuto mnohoznačnost eliminovat, tvořit nebo identifikovat parafráze daných vět apod. Teorii sémantické interpretace je pak třeba podle autorů doplnit teorií kontextu tvořeného gramatickými a sémantickými vztahy, jak uvnitř věty, tak i mezi větami daného projevu.

[41]Z tohoto hlediska autoři tvrdí, že předmětem jejich sémantické teorie je interpretace vět, a ne tvoření slovníků, takže musí vést především k poznání interpretačních schopností mluvčího. K jejím složkám patří jak pravidla gramatická, tak i pravidla týkající se slovní zásoby a sloužící k aplikaci slovníkové informace a vysvětlující sémantické vztahy mezi morfémy i vzájemné působení významu a syntaktické struktury, a určující tedy i správnou interpretaci kterékoli věty. Katz a Fodor se proto zabývají nejdříve sémantikou věty a od ní přecházejí k zkoumání sémantického obsahu jejích částí, tj. lexikálních jednotek, protože (podle jejich formulace) význam věty je funkcí významů jejích částí. Vycházejíce z údajů, které o slovech nalézají v slovnících, dospívají k podrobné analýze obsahu (významu) slova na složky. Jsou toho názoru, že je třeba přihlížet jak k složce gramatické (příslušnosti k slovnímu druhu, tranzitivnosti atd.), tak k složce sémantické, jejímiž komponenty jsou jednak „sémantické kategorie“ (semantic markers), jednak „rozlišovatelé“. Sémantické kategorie vyjadřují to, co je společné většinu počtu lexikálních jednotek, a představují systémovost jazyka a formální lexikální vztahy. Lze je klást do protikladů: bytost — věc, člověk — zvíře, konkrétum — abstraktum. Rozlišovatelé jsou znaky, jimiž se liší buď významy různých slov, nebo jednotlivé významy téhož slova. Jako příklad uvádějí slovo *play*, které může mít buď funkci substantiva, nebo slovesa a to zase může být buď přechodné, nebo nepřechodné (pokud jde o část gramatickou). Jako substantivum označuje inscenaci hry, představení, střídavý pohyb, tetelení, volnost, vůli atd. Ve funkci slovesa odpovídá českým slovesům *hrát (si)*, *třepetat se*, *volně se pohybovat*, *mít vůli*, *mířit*, *zasahovat* apod. (část sémantická).

Katz a Fodor konstatují, že forma slovníkových hesel je nevhodná pro sémantickou teorii (v jejich pojetí). Ta vyžaduje postupné rozložení významu slov ve složky. Jak si to představují, ukazují na známém příkladu *bachelor*.

K analýze slova *bachelor* se Katz vrátil v čl. *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions* (Cambridge, Massachusetts 1964), [5] který napsal ve spolupráci s Postalem. Došli zde k úplné atomizaci obsahu analyzovaného slova (srov. čes. překlad, s. 30). Protože rozlišovatelé jsou podle jejich názoru konečné a dále nedělitelné složky, jsou některé komponenty, klasifikované v původní verzi jako rozlišovatelé, označeny nyní za sémantické kategorie.

Z rozdílů mezi oběma koncepcemi je patrné určité kolísání, kam klást hranici mezi gramatické kategorie a tzv. rozlišovatele, kolísání způsobené tím, že si autoři apriorně stanovili, že rozlišovatel musí být konečným členem každé z větví. Tím si také znemožnili rozlišení toho, co ve svých pracích nazývám významovou dominantou, od vedlejších (doplňkových)

komponentů, což považuji z hlediska lexikologického za podstatné. V jejich pojetí se to odráží v tom, že významová dominanta figuruje jednou jako rozlišovatel, podruhé jako sémantická kategorie.

Pokud jde o větnou sémantiku, upozorňují autoři na selektivní funkci určitých spojení, tj. na schopnost omezit kombinatorní možnosti slov, která souvisí s jejich sémantickým obsahem a rozsahem. Příklad ukáže, že jde o známou skutečnost. Slovo *těžký* může obsahovat významový komponent váhy nebo obtížnosti. V syntagmatu *těžký balvan* vylučuje slovo *balvan* nociónální složku obtížnosti a ve spojení *těžký úkol* naopak *úkol* vylučuje představu váhy.

Vidíme tedy, že koncepce Katze, Fodora a Postalova je na jedné straně komplexnější než tradiční (západní) sémantika (nejde jen o stránku lexikální, ale i syntaktickou a nadto o funkci komunikativní v nejširším smyslu) a na druhé straně do krajnosti atomizující (obsah slov se člení na nejmenší možné částice formální, gramatické a sémantické).

[42]III. Autorem další sémantické teorie je U. **Weinreich**. V práci *Explorations of Semantic Theory* [6] se zaměřil hlavně na zkoumání vzájemných vztahů mezi sémy uvnitř morfému, mezi morfémy v rámci věty a vztahů mezi elementy gramatickými a sémantickými v daném jazyce. Předpokládá izomorfismus mezi vzájemnými vztahy sémy a morfémů. Tvrdí, ale dost jasně neproказuje, že sémy tvoří v morfému sice zpravidla aglomerace („cluster“), v nichž je jejich pořadí volně zaměnitelné, což vyjadřuje schématem $(a, b) = (b, a)$, ale, byť i jen zřídka, mohou tvořit i konfigurace, přičemž jejich pořadí zaměnitelné není, což znázorňuje schématem $(a \rightarrow b) \neq (b \rightarrow a)$. Toto tvrzení by bylo ovšem třeba objasnit a dokázat na konkrétním materiálu.

Pokud jde o vztahy mezi morfémy (Weinreich má na mysli většinou celá slova), rozlišuje „linking“ a „no-linking“. „Linking“ dělí pak dále na „nesting“, „delimitaci“ a „modalizaci“. „Nesting“ je vztah určující především tranzitivnost sloves. Delimitací rozumí vztah mezi daným morfémem a těmi morfémy, které určují jeho „rozsah“, tedy např. vztah mezi slovem *žáci* a slovy *tito, naši, někteří, mnozí, čtyři* atd. Modalizace je Weinreichem definována jako „instrukce“, že danou složenou sémantickou jednotku není třeba chápat doslovně, že jde např. o náznak, že pravdivost tvrzení není dostatečně ověřena, že mluvčí za ni neodpovídá apod. Tuto úlohu plní některá adverbia jako *asi, snad, patrně, prý*, některé slovesné tvary (v češtině futurum místo prezentu: *Ted' už bude doma*; ve franštině též kondicionál, některé vazby s modálními slovesy atd.).

Jak patrně, neřeší Weinreich zdaleka všechny vztahy mezi sémy, ani mezi morfémy a lexikálními jednotkami. Jde jen o jeden úsek sémantické problematiky, na který se dívá pod novým zorným úhlem, ale nepřináší podle mého názoru ani na tomto úseku řešení dosti promyšlené a do důsledku propracované. Jeho práce je záslužná jen jako podnět k dalšímu bádání v tomto směru a k ověřování správnosti uvedených myšlenek.

IV. Ze sovětských autorů, jejichž koncepce jsou často dosti blízké americkým, všimneme si vedoucího zástupce moderního směru v sémantice Ju. **Apresjana**. Ve studii o analýze významu slov a sémantických polí [7] spatřuje systém lexika v existenci sémantických polí, k jejichž zjišťování užívá distribuční analýzy významů lexikálních jednotek a zkoumání souvislosti mezi významem, distribucí a frekvencí těchto jednotek. Vychází z předpokladu, že slovní bohatství lze rozdělit do určitého počtu polí, která spojují lexikální jednotky na základě jejich významové příbuznosti. Podle něho každé sémantické pole jazykově člení část vnější reality, jejímž je odrazem, a to prostředky, které se podle jazyků různí. Je přesvědčen, že obsah slova je plně určen protikladnými vztahy k jiným členům pole. [8]

Pro utřídění slov v rámci pole chce najít přesné a objektivní kritérium, a proto zdůrazňuje, že nesmíme zaměňovat významy s pojmy a že je třeba významy analyzovat a zjišťovat jejich složky. Přitom si klade za cíl dokázat izomorfismus mezi gramatikou a sémantikou. Domnívám se, že by bylo správnější zjišťovat, zda izomorfismus mezi plánem fonologickým, gramatickým a lexikálním skutečně existuje nebo zda jde jen o určité analogie mezi některými jevy z oblasti těchto plánů.

Apresjan správně konstatuje, že z hlediska sémantického není vhodné zjišťovat distribuci slov, nýbrž že je nutné zjišťovat distribuci určitého významu slova. Žádá, aby existence všech lexikálních kategorií i slovních skupin byla založena na zkoumání struktury. K tomu je třeba užívat především tzv. strukturních modelů. Ty [43] však chápe jako schematizované vzorce běžně užívaných syntaktických spojení, které si formalizuje po předchozí komponentiální analýze slov.

Uvedme příklad: Substantiva dělí na životná (označuje je písmenem A) a neživotná (A□); životná na označující osobu (P) a neoznačující osobu (P□); ta, která označují osobu, dělí na maskulina (P1) a feminina (P2); substantiva neživotná na konkréta (C) a abstrakta (C□); konkréta na ta, která označují věci (C1) a ta, která označují látku (C2); substantiva označující věci na jednotliviny (I) a kolektiva (I□).

Toto rozlišení považuje za nutné proto, že každý významový komponent ovlivňuje podle něho jednak schopnost slov navzájem se spojovat, jednak jejich frekvenci. Proto je v jeho pojetí distribuční popis předpokladem pro zjištění sémantických polí.

Protože mu jde především o možnost kombinací s jinými slovy majícími v daném vzorci určitou syntaktickou funkci, převádí Apresjan konkrétní spojení na vzorce, např. větu *He is good to you* na vzorce $P + to\ be + A + to + P$. Úkolem pak je vyhledat adjektiva, která je možno dosadit za A (*good*). Protože jsou podle něho v distribuci zachovány stopy konkrétního významu ve formě určitého sémantického rysu, který je odrazem typu onoho lexikálního významu, můžeme tento typ zjistit komutačním testem. V uvedeném případě je oním významovým typem „chovající se k někomu

určným způsobem". Proti tomu různost struktur je signálem různosti významové.

Apresjan je přesvědčen, že v strukturální lingvistice musí být sémantické definice vyvozovány ze vztahů strukturních a tyto vztahy je vhodné označovat číslicemi, popř. jinými symboly. Tento způsob se sice v posledních letech velmi rozšířil, ale podobná označování zpravidla nepřispívají k ujasnění, ale naopak spíše k zatemnění smyslu. Velmi složitými vzorci bývají vyjadřovány skutečnosti velmi prosté a obecně známé. Na druhé straně zůstávají leckteré důležité rysy takovými zobecňujícími symboly nepostiženy.

Podle Apresjanovy koncepce obsahuje sémantické pole všechna slova, která se vyskytují v odpovídajících „strukturních modelech“, např. všechna slovesa, jejichž podmětem je substantivum a doplňkem nebo neslovesným přísudkem adjektivum. Slovesa v modelu „podmět + přísudkové sloveso + předmět s přívlastkem“ (příklad: *Chlapec si pošpinil své nové šaty*) patří do sémantického pole „fyzická síla ovlivňující nějaký předmět a doprovázená změnou jeho stavu“.

Autor konstatuje, že v modelech často se vyskytujících je možno zjistit velký počet významů (významových typů) a uzavírá z toho, že nejčastěji se vyskytující modely tvoří sémantická pole tak širokého významu, že se tento význam blíží gramatické klasifikaci, popř. se s ní mísí. Význam takových polí se mi však jeví velmi problematický pro zjišťování lexikální struktury.

Pokud jde o komponentální analýzu, doporučuje postupovat dichotomicky, tj. dělit výrazy vždy na dvě složky, např. u slovesa je to tranzitivnost + X, přičemž X lze rozložit na možnost užití v určitém modelu + Z; Z zase např. na imperativnost + Y. Toto Y však už Apresjan dále nedělí, ačkoli právě teprve na tomto stupni by došlo k analýze vlastního významu včetně stanovení významové dominanty (hlavního, zpravidla nociónálního komponentu), což je vlastně to nejdůležitější.

Když určité modely obsahují skupiny významově příliš různorodé, doporučuje autor tzv. eliminaci nerelevantních modelů, čímž rozumí, že nepřehlídíme k těm modelům, které představují v sémantickém poli heterogenní skupinu, je-li možno jejich význam vyjádřit ještě jiným modelem, který pak lze organicky zařadit do jiného sémantického pole. Vedle toho řeší zvětšení tzv. saturace pole, tj. poměru mezi počtem významů spadajících do daného pole a celkovým počtem významů zaregistrovaných v daném modelu, tvořením tzv. archipolí, tj. polí zahrnujících ně[44]kolik polí sémanticky diferencovanějších. Oběma způsoby autor patrně hledí oslabit fakt, že skutečnost nepotvrzuje jeho apriorně vykonstruované předpoklady.

V. Mezi evropskými strukturálními sémantikou zaujímají čestné místo francouzští romanisté, zvláště B. Pottier a A. J. Greimas.

B. Pottier[9] věnuje hlavní pozornost sémantické analýze lexikálních jednotek (lexie) a jejich složek. Rozeznává lexémy obsahující významovou

dominantu (v podstatě jde o kořeny slov) a morfémy (předpony, přípony, koncovky, pomocná slovesa tvořící součást slovesného tvaru atd.). Obojí lze dále rozčlenit na sémy (nejmenší sémantické složky), vedle nichž v obsahu slova existují ještě elementy syntaktické, rozhodující o kombinačních možnostech daných slov, např. francouzská zájmena *mon* a *mien* obsahují tytéž sémy (posesivnost, první osoba, jednotné číslo, mužský rod), ale zatím co *mon* se kombinuje s podstatným jménem, *mien* se pojí se členem.

Vycházejí z Guillaumovy lingvistické teorie, stanoví Pottier existenci dvou sémantických tříd obsahujících různé morfémy a spočívajících na binární opozici tzv. tensémů. Pottier je charakterizuje takto: „Le tensème I est un avant, il pose, il fonde, il particularise. Le tensème II est un après, il dispose, il exploite, il généralise“ (s. 113). Protikladnost obou tensémů v jejich variantě *avant* — *après*, tj. *před* — *po* spatřuje v binárních protikladech, např. čas minulý — čas budoucí, nedokonavost — dokonavost ap. a jejich variantu „ozvlášťňování“ — „zevšeobecňování“ vidí např. v protikladech: maskulinum — femininum, singulár — plurál, člen neurčitý — člen určitý, substantivum — adjektivum.

Pottier zdůrazňuje, že jen sémy lexémů jsou nositeli významu (rozuměj věcného významu), kdežto sémy morfémů vyjadřují jen vztahy. Z tohoto hlediska chápe pomocná slovesa jako morfémy slovesných tvarů složených. Slovesa, která ve spojení s jinými slovesy ztrácejí svůj plný význam a stávají se tím do jisté míry „pomocnými“, nazývá „auxiliarisables“; po některých z nich (*être*, *sembler*, ...) může následovat adjektivum, po jiných nikoli.

Tato dělí na tři třídy podle toho, zda vyjadřují určitý pojem (*pouvoir*, *croire* ...), relativní čas (např. *venir de* v *passé récent*, *aller* ve *futur immédiat*) nebo „prostor“ (*monter*, *aller* ...). O *être* praví, že stojí na ose relativního času mezi *devenir* a *rester* a že na ose pojmu je ve vztahu se *sembler* a *paraître*, tj. že se s ním může kombinovat v plánu syntaktickém. V něm „pojem“ předchází „čas“ (typ N + T):

	{	paraître	}	{	devenir	}	
il	{		}	{	être	}	fort
	{	semble	}	{	rester	}	
,Zdá se, že se stává (je, zůstává) silným‘							

Modální slovesa, po nichž nemůže následovat adjektivum, figurují jak ve vazbách typu N + T (*Chci začít jíst*), tak i T + N (*Začínám chtít jíst*). Modální slovesa „prostorová“ (spatiaux) musí stát vždy před plnovýznamovými: *Šel (přišel ...) si vyzvednout peníze*.

Pottier právě tak jako američtí sémantikové se neomezují na lexikální jednotky, ale zabývá se i jejich vztahy ve větě, a proto i otázkami syntaktickými, i když jinými a z jiného zorného úhlu. Sémantický obsah lexikálních jednotek však zůstává středem jeho zájmu. Protože v

sémémech (tj. významech) všech slov navzájem souřadných je obsažen sémém slova jim nadřazeného, mluví u nadřazeného slova o archisémému.

Kromě sémému (popř. archisémému) skládajícího se ze sémů má slovo také svůj klasém, tj. příslušnost k určité sémantickofunkční třídě (životnost, přechodnost atd.) a určitou kombinační schopnost v plánu syntaktickém (řekli bychom spíše: možnost [45]pojit se s jinými slovy v syntagmata), např. podmětem slovesa *ukořistit* mohou být jen slova obsahující klasém „životný“ a jeho předmětem jen slova mající klasém „neživotný“. Některé sémantickofunkční třídy lze dělit na „podtřídy“, např. klasém „životný“ na „osoba“ a „zvíře“, klasém „neživotný“ na „předmět nemateriální“ (má na mysli abstrakta) a „předmět materiální“, tento zase ještě na „jednotlivinu“ („discontinuu“) a „látku“ („continuu“). — Kromě toho mluví Pottier při analýze lexikálních jednotek ještě o gramému, čímž rozumí příslušnost k slovnímu druhu. Dále upozorňuje, že lexémy obsahují „podstatné“ sémy (tj. především nociónální a afektivní) a klasémy, kdežto morfémy obsahují „vztahové“ sémy a tensémy. Lexikální jednotky mají nadto ještě funktémy, tj. určitý soubor funkčních gramatických rysů. Rozeznává tři základní „situace“ (situations) vyjádřené formálně příponami: 1. činitel (*tvůrce*), 2. průběh děje (*tvoření*), 3. výsledek (*výtvor*). V závěru (s. 133) se konstatuje, že moném může maximálně obsahovat sémém, klasém, funktém a virtuém (tím rozumí soubor sémů, které se mohou realizovat jen v určitých kontextech).

K analýze lexikálních jednotek se Pottier vrátil v článku *La définition sémantique dans les dictionnaires*.^[10] Opakuje zde, že každý lexém se skládá ze sémému a klasému. Rozbírám pak sémém slova *chaise* ‚židle‘ (obsahuje sémy: ‚k sezení‘, ‚na nohách‘, ‚pro jednu osobu‘, ‚s opěradlem pro záda‘, ‚bez opěradel pro ruce‘) i jeho klasém (jednotlivina, neživotnost, intransitivnost, materiálnost).

Slova sémanticky příbuzná (např. souřadná) mají samozřejmě určitý počet shodných sémů. Pottier to názorně ukázal tabulkou:

lexémy	(Relevantní) sémy					
	k sezení	na nohách	pro 1 osobu	s opěradlem		...
				pro záda	pro ruce	
<i>pohovka</i>	+	+	—	+	+	
<i>lenoška</i>	+	+	+	+	+	
<i>židle</i>	+	+	+	+	—	
<i>taburet</i>	+	+	+	—	—	

Protože sémém substantiva *siège*^[11] má jen dva sémy (‚k sezení‘, ‚na nohách‘) společné sémémům všech uvedených slov, je *siège* jejich archilexémem.

Viděli jsme, že Pottier ve větší míře než ostatní lingvisté, o nichž jsme mluvili a budeme mluvit, tvoří nové termíny. Jeho terminologie je sice

důsledná (patrně proto ji považuje za adekvátnější), ale částečně až zbytečně novátorská, protože termíny vžité a obecně užívané nahrazuje novými, které musí vykládat buď přímo konstatováním, jaký je dosavadní název, nebo definováním. Přitom se mu stává, že definuje vícekrát a téměř pokaždé trochu jinak. Uvádí např. pět definic klasému (ve dvou článcích) a pět definic sému (v jediném článku). Nejde tu sice o definice rozporné, ale rozdíly v přesnosti nebo výstižnosti formulací jsou dost značné. Jako příklad si uveďme definice sému v prvním citovaném článku: (1) *trait pertinent sémantique* (117), (2) *trait distinctif sémantique* (122), (3) *trait distinctif sémantique* [46]minimum (124), (4) *constituant sémantique*, (5) *la plus petite différence entre deux sémèmes* (124). Naproti tomu jiné termíny nedefinuje vůbec, např. o sémech vztahových se dovídáme jen, že prokazují určité (ale: jaké?) vztahy mezi substancemi lexémů. Pottier by měl citovat jeden nebo raději více příkladů vztahových sému a definovat také, co je podle něho substance lexému. A protože není zcela jasné, co to je vztahový sém, není jasná ani definice kategorému jakožto souboru vztahových sému (117). Naštěstí se jinde dovídáme, že kategorémem nazývá gramatickou kategorii. Tato terminologická modifikace se mi zdá stejně zbytečná jako náhrada termínu *partie du discours* (slovní druh) termínem *grammème*, termínu *suffixe* termínem *aspectif*, při čemž však nemění termíny *préfixe* a *infixe* ap. (srovn. s. 117 a 128).

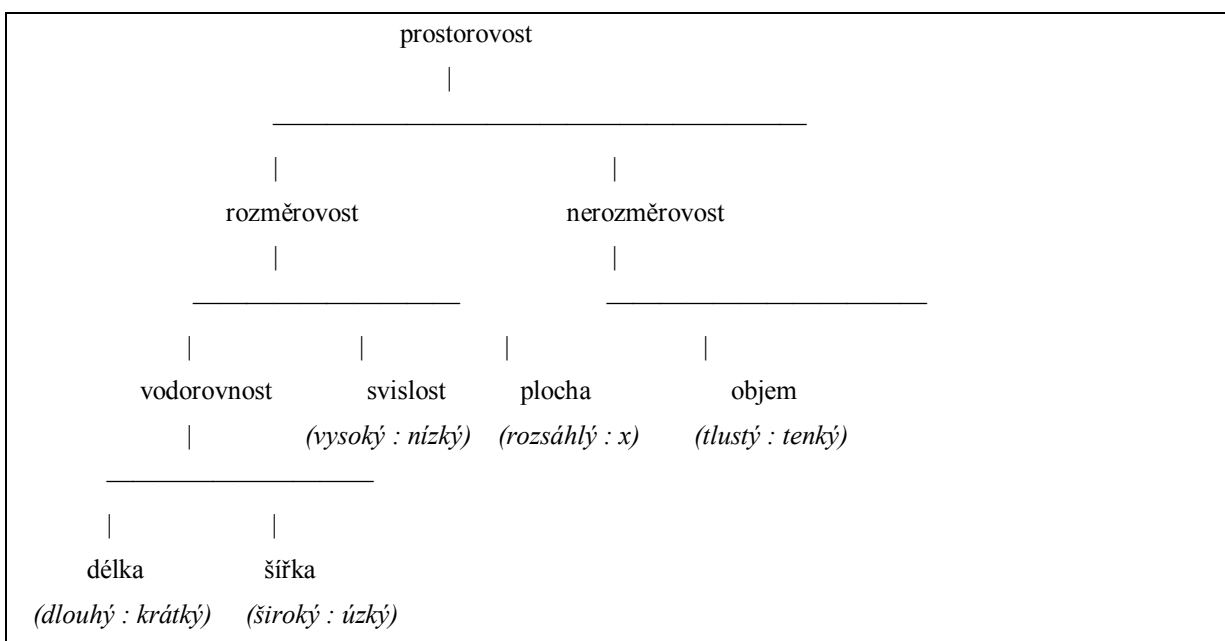
VI. Pottierovu myšlení je v některých bodech dosti blízký A. J. **Greimas**. Jeho *Sémantique structurale* (Paris, Larousse 1966) není soustavnou sémantikou, jak by bylo možno soudit podle názvu. V této práci se zabývá jen zcela nepatrnou částí problémů a jevů, které patří do oblasti lingvistické sémantiky. Nejvíce se vlastně zajímá o sémantickou stránku vyprávění jako celku (studuje po této stránce ruské národní pohádky a Bernanosovo literární dílo). Proto nepřekvapí, že se zabývá nejen problémy sémantickými v pravém slova smyslu, ale i stylistickými, syntaktickými, logickými, psychoanalytickými a filosofickými a dokonce okrajově i noologickými, kosmologickými a mytologickými. Podle jeho názoru není jazyk systémem znaků, ale soustavou významových struktur. Jako většina strukturalisticky zaměřených sémantiků, i Greimas analyzuje lexikální jednotky po vzoru analýzy fonémů na distinktivní rysy, ale přitom se od ostatních podstatně liší svou koncepcí.

Rozeznává čtyři „termes sémiques“: pozitivní (*s*), negativní (*non s*), neutrální (*-s*) a komplexní (*s + non s*). Jejich sémické obsahy jsou: přítomnost sému *s*, přítomnost sému *non s*, nepřítomnost obou sému a přítomnost kategorie *S*, tj. sému *s* i *non s*. Na základě toho stanoví také čtverý druh protikladů, které nazývá sémantickými artikulacemi: (1) *s* : -*s*, tj. příznakový : nepřízakový, např. znělý : neznělý (*b* : *p*), (2) *s* : *non s*, např. mužskost : ženskost (*chlapec* : *dívka*), (3) pozitivní : neutrální : negativní (*velký* : *prostřední* : *malý*), (4) pozitivní : komplexní

: negativní, např. osobní : osobní i neosobní : neosobní (ve francouzštině: *on : il : cela*).

Tyto protiklady konstituují podle Greimase formu jazyka, protože jejich prostřednictvím lze pochopit a popsat elementární struktury v jazyce. K tomu cíli však je třeba zkoumat a poznat také tzv. sémantické osy, které tvoří společného jmenovatele dvou slovních jednotek, mezi nimiž je vzájemný vztah. Studium sémantických os vede k poznání podstaty jazyka (podle názoru Greimasova).

Na objasnění jeho koncepce sémantických os uvedeme příklad: Na ose „prostorovosti“ lze rozeznat dva aspekty, vyjádřitelné slovy *rozsah* a *rozměrovost*. Slovo *rozsah* pak nahrazuje názvem *nerozměrovost*. Potom pokračuje v dichotomickém dělení, které znázorňuje takto:

[47] Pro další ujasnění připojuje ještě tuto tabulku:

Lexémy		Sémy					
		Prostorovost	Rozměrovost	Svislost	Vodorovnost	Délka	Šířka
{	<i>vysoký</i>	+	+	+	—	—	—
	<i>nízký</i>	+	+	+	—	—	—
{	<i>dlouhý</i>	+	+	—	+	+	—
	<i>krátký</i>	+	+	—	+	+	—
{	<i>široký</i>	+	+	—	+	—	+
	<i>úzký</i>	+	+	—	+	—	+
{	<i>rozsáhlý</i>	+	—				
	<i>tlustý</i>	+	—				

Lexém (lexikální jednotka) je podle Greimase souborem sémů spojených mezi sebou hierarchickými vztahy, spojením sémů pocházejících často z různých sémických systémů. Přitom je důležité rozeznávat sémické jádro, tj. trvalé a neměnné sémické minimum (ve svých pracích užívám termínu *sémantická dominanta*) a sémantickou variantu, tj. kontextuální sémy (nazývám je vedlejšími komponenty). Dodejme ještě, že rozlišuje lexémy (*apricot* ‚meruňka‘), paralexémy (*pomme de terre* ‚brambor‘) a syntagmata (*pain de seigle* ‚žitný chléb‘).

VII. Zvláštní místo mezi strukturalistickými sémantiky zaujímá E. **Coseriu**.^[12] Jako jediný zkoumá nejen vztahy v rámci jednoho jazyka a v plánu synchronickém, ale všímá si také strukturních shod v různých románských jazycích (v jejich současné fázi) a shod, popř. rozdílů určitých mikrostruktur v různých etapách téhož jazyka, resp. v současné formě určitého románského jazyka a v latině, která je vlastně jeho dávnou historickou fází. Vzniká ovšem otázka, zda srovnávání různých dílčích struktur, které patří různým jazykům nebo pocházejí z různých dob, není v rozporu se základními principy strukturalismu, jehož metod se Coseriu jinak přidrží. Sám ostatně prohlašuje, že o struktuře v pravém slova smyslu lze samozřejmě mluvit jen v plánu synchronickém a v rámci jediné vrstvy, popř. jediného stylu jednoho jazyka. Vychází z postulátu izomorfismu mezi plánem významu a plánem výrazu.

Nejdříve si všimneme analogií mezi fonologickými a sémantickými jevy, jak je uvádí Coseriu.

Fonologie	španělština	a	e	i	o	u
	italština	a	ε e	i	ɔ o	u

Sémantika	latina	<i>senex vetulus vetus</i>	<i>iuvenis novellus</i>	<i>novus</i>
	španělština	<i>viejo</i>	<i>joven</i>	<i>nuevo</i>

Analogii mezi fonologickou a lexikální analýzou ukazuje na těchto příkladech:

fr. [b]: orální, bilabiální, explozivní, znělé

bas/pas

fr. [p]: orální, bilabiální, explozivní, neznělé

lat. *senex*: ‚starý‘, ‚o osobách‘

(*mater*) *senex* / (*urbs*) *vetus*

lat. *vetus*: ‚starý‘, ‚o věcech‘

[48]Dále tvrdí, že také fonologická neutralizace má obdobu v lexikologii: jako se neutralizuje koncové *t/d* v němčině (*Rad / Rat* [ra:t]), tak se ve

franštině v určitých spojeních neutralizuje rozdíl mezi slovesy *maîtriser* a *dominer*.

Obdobu shledává: (1) v možnosti rozložit foném v distinktivní rysy a význam slova ve složky, (2) v existenci sérií podobných opozic: ve fonologii jsou dvojice fonémů lišících se znělostí, v lexikologii dvojice slov lišících se rodem. — Někde zachází ve snaze o izomorfismus příliš daleko, např. hledá-li jej v tom, že v plánu fonetickém lze klást do opozice samohlásky a souhlásky a v plánu lexikálním antonymní pojmová pole.

V lexikologii rozlišuje protiklady stupňové (*ledový, studený, chladný, vlahý, teplý, horký*), ekvipolentní (v rámci barevnosti: *červený, oranžový, žlutý, zelený* ...) a privativní (latinské *albus* ‚bílý‘ neobsahuje představu lesku, který je v jinak synonymním *candidus* ‚bělostný‘).

V pojmovém poli příbuznosti rozeznává pět protikladů: protiklad rodu (*otec — matka*), typu (příbuzenství pokrevní — získané sňatkem: *otec — tchán*), linie (přímá — pobočná: *otec — bratr*), posloupnosti (vzestupná — sestupná: *otec — syn*) a stupně (první: *otec — děd*, druhý: *bratr — bratranec* ...).

Za úkol diachronické strukturální sémantiky prohlašuje studium historického vývoje pojmových polí a v jejich rámci i sledování a podle možnosti též výklad, proč se určité protiklady udržely, vznikly, zanikly nebo se modifikovaly (proč se např. neudržel latinský protiklad *niger — ater*).

Za zvlášť důležité v diachronické strukturální sémantice považuje rozlišování mezi změnami funkčními (skutečná sémantická změna — „modification“) a nefunkčními z hlediska struktury významu („remplaçant“). Nefunkční je mu např. náhrada slova jiným slovem téhož významu: v staré francouzštině např. *ive* (z latinského *equa* ‚kobyla‘) bylo vytlačeno slovem *cavale*, a to zase slovem *jument*, ale struktura příslušné části lexika tím nebyla dotčena. Funkční však bylo uvedení slova *tête* do významu ‚hlava‘ za původní *chef*, které zůstalo v jazyce jen v přeneseném významu ‚vládce, představený, šéf‘. Tím, jako při každé funkční změně, se sémantická struktura změnila:

V. Z toho, co bylo výše uvedeno, jasně vyplývá, že nástup strukturalismu v sémantice představuje stejně revoluční změny v nazírání na fakta a jevy jako v oblasti zvukové a gramatické, ale podstatný rozdíl je v tom, že fonologové se v základních věcech shodují, kdežto sémantikové se podstatně a v určitých bodech až diametrálně liší. Je to dáno jednak mnohem rozsáhlejší a složitější problematikou této disciplíny, jednak

různým přístupem k řešení problémů; někteří přistupují k řešení otázek praktických, např. strojového překladu, druzí vycházejí z pozic teoretických, někteří zjišťují a zkoumají skutečnosti, jiní tvoří apriorní teorie, které je mají dovést k předem stanoveným cílům. Je tedy dnes v sémantice nejednotnost názorů, postupů a metod.

Je pravda, že sémantika prošla různými vývojovými etapami, v nichž postupně převládaly vlivy logiky, psychologie, sociologie atd., ale jednotlivá období a směry se vyznačovaly určitou názorovou jednotou. To umožňovalo dospět společnou prací k syntéze. Tzv. tradicionalistická sémantika tedy v plánu synchronickém obsáhla jak analýzu lexikálních jednotek (složky dominantní a komplementární, stabilní a kontextové; významové, emotivní, expresivní a gramatické), tak i zjištění vztahů mezi nimi, a to v plánu paradigmatickém (polysémie, homonymie, synonymie, antonymie atd.) i syntagmatickém (vzájemná souvislost mezi členy syntagmat i členy [49]vět). V plánu diachronickém byly zkoumány a tříděny všechny druhy významových změn, zjišťovány jejich příčiny i následky, nutné podmínky i vzájemné závislosti nebo souvislosti. [13]

Pokud jde o sémantiku strukturalisticky pojatou, musíme konstatovat, že zatím stojíme teprve na jejím prahu. Lze od ní mnoho očekávat, ale zatím jsme ještě ve stadiu prvních značně roztržitých a různorodých pokusů o řešení dílčích otázek. Proto se také dosud nikdo nepokusil o jednotnou strukturalistickou koncepci všech sémantických problémů. Prozkoumání dílčích otázek je totiž nezbytným předpokladem pro systematické zpracování lexikálněsémantického plánu jako celku. Bude také třeba překonat současnou příliš velkou nejednotnost v oceňování důležitosti jednotlivých skutečností, jevů a faktorů, v přístupu k materiálu a k řešení problémů a konečně i v terminologii.

Závěrem bychom chtěli zdůraznit, že by se badatelé, kteří se snaží o uplatnění strukturalistických metod v sémantice, měli seznámit co nejdůkladněji s výsledky práce „tradicionalistů“. Vždyť ani fonologie by nebyla vytvořena v tak krátké době a v tak dokonalé formě, kdyby její tvůrci neznali dobře to, k čemu se dopracovali fonetickými metodami nestrukturalistickými.

[1] Viz č. 5 časopisu *Langages* se souborným titulem *Pathologie du langage*. První dva ročníky tohoto časopisu recenzujeme v [SaS 29, 1968, 441–443](#).

[2] Viz o nich **můj** čl. *Vývoj sémantického bádání a klasifikace významových změn* ve Sborníku prací filosof. fak. brněnské university, jazykovědná ř. A 16, 1968, 7–19.

[3] Otištěno v *Language* 34, 1963, 170–210 a přetištěno ve sb. *The Structure of Language: Readings in the Philosophy of Language*, New York 1964 (srov. též [SaS 28, 1967, 97–98](#)); franc. překlad s dokladovým materiálem v *Cahiers de lexicologie* 9, 1966–II, 39–72 a 10, 1967–I, 47–66.

[4] Z praktických důvodů zde akceptuji jejich termín *teorie* (*theory*) a budu ho nadále užívat, ačkoli vlastně nejde zdaleka o sémantickou teorii, nýbrž pouze o metodu týkající se omezené oblasti sémantiky (popř. lexicologie).

[5] Práce vyšla v nakl. Academia v českém překladu E. **Hajičové** pod názvem *Celistvá teorie lingvistických popisů*, Praha 1967, s. 13–191.

[6] Vyšla v *Current Trends in Linguistics III*, The Hague 1966; souborná recenze o pracích Ullmannových od J. **Filipce** v *SaS 27, 1967, 170–178*.

[7] *Leksikografičeskij sbornik 5*, 1962, 52–72; srov. i *SaS 29, 1968, 442*.

[8] Tyto předpoklady přejímá od německých badatelů v oblasti jazykových polí; ve všem ostatním však je jeho teorie originální.

[9] *Vers une sémantique moderne*, Travaux de linguistique et de littératures romanes II, č. 1, s. 107–137, Strasbourg 1964.

[10] Travaux de linguistique et de littératures romanes III, 1965, č. 1, s. 33–39.

[11] V češtině nemáme přesný ekvivalent pro *siège*; nejspíše bychom je mohli přeložit slovem *sedadlo*.

[12] E. **Coseriu**, *Pour une sémantique diachronique structurale* (Travaux de linguistique et de littératures romanes 2, 1964, č. 1, 139–186).

[13] Srov. v **mém** *Précis de sémantique française*, Brno 1967 a *Francouzské významosloví*, Praha 1967.

Slovo a slovesnost, ročník 30 (1969), číslo 1, s. 40-49

Předchozí **Karla Trnková**: **K užívání termínů opozice, neaktuálnost při popisu iterativních sloves**

Následující **Alexandr Stich**: **Sborník prací o díle K. H. Máchy**